БОЛГАР-ТАТАРЛАР ТАРИХЫ ТУРЫНДА ЯҢА КИТАП: Георги Владимиров. Великата България на Волга през средните векове. София: Просвета, 2019. 170 с.

Казан археологлары инде узган гасырның җитмешенче елларыннан башлап ук үзләренең коллегалары – Болгария галимнәре белән тыгыз элемтәдә торып эшлиләр. Әлеге хезмәттәшлеккә безнең яктан күренекле галимебез – профессор Альфред Хәсән улы Халиков, болгарлар ягыннан профессор Димитр Димитров белән аның шәкерте Рашо Рашев нигез салдылар. Европаның Урта гасырлар чоры тарихында күренекле урын тоткан борынгы болгарлар – уртак бабаларыбыз тарихын өйрәнүдә Болгария һәм Татарстан галимнәренең бергәләп эшләргә омтылуы табигый күренеш булды. Д. Димитровның элгәреге болгарлар археологиясенә багышланган китабында аның 1976 елда Татарстанга килеп өйрәнеп киткән Олы Тархан каберлеге материаллары да киң кулланылган иде [Димитров, 1987; Халиков (рец.), 1988]. Соңрак әлеге теманы Р. Рашев тагын да тирәнрәк һәм киңрәк планда тикшерде [Хузин, 2011, с. 283–286] һәм, әйтергә кирәк, А.Х. Халиковның да теләген-үтенечен истә тотып, Болгариянең беренче башкаласы атаклы Плиска территориясендә казу эшләрен башлап җибәрде (Рашев), шул ук вакытта Биләр, Болгар истәлекләрен өйрәнүче Казан археологлары белән элемтәләрен беркайчан да өзмәде [Рашев, 1998; 2001; 2004; 2006; 2007 һ.б.].

А.Х. Халиков – гомеренең күп өлешен фин-угор археологиясенә багышлаган галим. Әмма ул болгар археологиясе өлкәсендә дә уңышлы эшләп килде, Олы Тархан, Танкеевка каберлекләрен, Биләр, борынгы Казан, Алабуга калаларын өйрәнеп, Идел болгарлары тарихын дөньякүләм танытуга зур өлеш кертте. Табигый ки, Татарстан галимнәренең болгар археологиясендәге яңа ачышлары Болгариядәге коллегаларыбызның игътибарыннан читтә калмады. А.Х. Халиковның Болгариядә чыга торган фәнни басмаларда дөнья күргән мәкаләләре [Халиков,1981; 1981а; 1982; 1983; 1988; 1988а; 1989] шул кызыксынуның бер чагылышы иде.

Шуны да әйтеп үтәргә кирәк: нәкъ менә Альфред Хәсән улының Мәскәү галимнәре тарафыннан хупланган башлангычы белән Болгария һәм элеккеге Советлар Берлеге галимнәре катнашында болгар археологиясенә багышланган халыкара симпозиумнар, конференцияләр үткәрү традициягә әйләнде. 1976 елда Болгария Фәннәр академиясенең Шумен шәһәрендә үткән конференциядә Казаннан гына да А.Х. Халиков, Т.А. Хлебникова, Е.П. Казаков, Е.А. Халикова, П.Н. Старостин кебек олуг галимнәр катнашкан иде. Шундый конференцияләрнең тагын берсе, миңа калса, иң истәлеклесе – «Болгар цивилизациясенең чишмә башы, тарихи үсеше һәм мәдәни мирас» дип аталган IV Халыкара форум – 2012 елның октябрендә Болгариянең Варна шәһәрендә уздырылды. Әлеге форум «Bulgarica. Время и

пространство Болгарской цивилизации» дигән фундаменталь хезмәтнең киң фәнни җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителүе һәм бу чараларда Татарстанның Дәүләт киңәшчесе М.Ш. Шәймиев һәм Татарстан Фәннәр академиясе президенты Ә.М. Мазһаровның да катнашуы белән фән дөньясында мөһим вакыйга буларак кабул ителде [Владимиров, Ситдиков, Хузин, 2013].

Әлеге чаралар Урта гасырлар тарихының һәм археологиясенең Дунай һәм Идел болгарлары арасындагы багланыш проблемаларын өйрәнүне тагын да җанландырып җибәрде. Болгариядә чыга торган фәнни журналларда, җыентыкларда В. Йотов, П. Георгиев, Б. Борисов, Г. Владимиров, Л. Дончева-Петкова кебек галимнәрнең мәкаләләре ешрак күренә башлады. Санап үтелгән галимнәр арасыннан мин Георги Владимиров хезмәтләренә аерым тукталып үтәргә телим.

Г. Владимиров Болгария мәдәният министрлыгында фән секторын җитәкли. Без исә аны күбрәк Идел һәм Дунай болгарларының Урта гасырлар тарихын чагыштырма планда өйрәнүче талантлы галим буларак беләбез. Аның күпсанлы мәкаләләрен һәм «Дунавска България през VII–XI век» (София, 2005), «Казанското ханство» (София, 2005), «Волжка България и Казанското ханство: строително изкуство и архитектура» (София, 2006) исемле китапларын республикабызның фәнни җәмәгатьчелеге, беренче чиратта, әлбәттә, археологлар, Казанның 1000 еллык юбилеена багышланган олы бүләк рәвешендә кабул итте. Г. Владимировның Идел Болгары һәм Казан ханлыгы тарихына багышланган башка китаплары да бар [Владимиров, 2007; 2011]. Шушы китаплар сериясеннән мин аның «Волжка и Дунавска България. Формиране и промяна на културните модели. VII–XI век» дигән монографиясен аерым атап үтәр идем, чөнки ул Болгария һәм Татарстан галимнәре арасында урнашкан хезмәттәшлекнең яңа этабын башлап җибәрүгә этәргеч бирде [Владимиров, 2005б; Хузин (рец.), 2007].

Татарстан Фәннәр академиясенең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты 2018 елда Г. Владимировның «Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.)» исемле монографиясен бастырып чыгарды. Ниһаять, узган ел Софиянең «Просвета» нәшриятында аның тагын бер китабы дөнья күрде. Ул «Великата България на Волга през средните векове» дип атала. Миңа калса, бик үзенчәлекле китап бу, минем игътибарымны шул үзенчәлекләр җәлеп иттеләр дә инде.

Беренчедән, китап тарих белән кызыксынучы киң катлам укучыларга, иң әүвәл югары сыйныфларда укучы мәктәп балаларына һәм аларның укытучыларына, шул ук вакытта тарихчы галимнәргә, музей хезмәткәрләренә дә тәгаенләнгән. Теле – матур, шома, җөмләләре – кыска, фикерләр – тирән. Бәхәсле мәсьәләләр читләтеп үтелми, авторның үз фикере язма һәм археологик чыганаклар белән ныгытылып китерелә. Күрәсез, автор тарафыннан кыю адым ясалган – бүгенге болгарлар, бигрәк тә яшь буын, Кубрат хан дәүләте таркалганнан соң,

Аспарух төркеменнән аерылып, Урта Иделгә килеп төпләнгән ерак кардәшләренең тарихын да белергә тиеш. Безнең галимнәр өчен дә үрнәк адым бу, минемчә.

Икенчедән, китап матур итеп төсле рәсемнәр, фотолар белән бизәлгән; ул рәсемнәрнең шактый өлеше нәшрият заказы белән китап өчен махсус эшләнгән, икенче өлеше исә рәссамнәрнең инде безгә мәгълүм әсәрләреннән җентекләп сайлап алынган. Моны ассызыклап әйтүемнең сәбәбе шул: бездә татар тарихыннан фәнни-популяр китаплар чыгарганда автор заказы буенча текстка, ягъни эчтәлеккә туры килерлек иллюстрацияләр ясап мәшәкатьләнмиләр, булганыннан файдаланырга туры килә. Шунлыктан Рушан Шәмсетдинов, Фиринат Халиков, Равил Заһидуллиннарның күбесенчә бер үк темага язылган рәсемнәре китаптан китапка күчеп йөри.

Өченчедән, китапның кушымталар бүлегендә (117–154 б.) гади укучылар өчен кызыклы һәм алдагы бүлекләрдә бирелгән факт-вакыйгаларны тагын да төплерәк итеп үзләштерүгә исәпләнгән язма чыганаклар, татар риваятьләре һәм легендалары, Идел – Дунай болгарлары тарихындагы вакыйгаларны чагыштырып карарга уңайлы хронологик таблица урнаштырылган.

Хәзер китапның эчтәлегенә күз төшерик.

Ул болгар тарихын чагылдырган язма чыганакларга, археология, нумизматика материалларына һәм Болгария галимнәренең Идел Болгары тарихын яктырткан, дөресрәге, аз гына булса да искә алып киткән хезмәтләренә күзәтү белән башланып китә (11–21 б.).

Болгарларның дәүләтчелек тарихын Г. Владимиров хаклы рәвештә Кубрат хан оештырган Бөек Болгариядән («Старата Велика България») башлап җибәрә. Барлыгы 30–40 ел чамасы гына яшәп калган бу дәүләтнең тарихы, табигый ки, һаман да әле җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән, чөнки язма чыганаклар аз сакланган, археология материаллары башлыча Азов–Кара диңгез буе далаларына сибелеп урнашкан аерым каберлекләрдән генә гыйбарәт. Шулай да укучы болгарларның беренче дәүләте турында ярыйсы гына мәгълүмат ала һәм Кубрат ханны соңрак Дунайда һәм Идел буенда калкып чыккан дәүләтләрнең идарәче династияләрен нигезләүче шәхес сыйфатында кабул итә (22–27 б.).

Бүген Урта Идел бассейнында яшәүче халыкларның ерак тарихы таш, бронза, элгәреге тимер гасырларын – якынча 70 мең еллык дәверне үз эченә ала. Төбәкнең этник картасындагы кискен үзгәрешләр «Халыкларның бөек күчеше» дип аталган чор белән бәйләнгән. Г. Владимиров бу чорны хаклы рәвештә һуннардан башлап җибәрә, шул чорда барлыкка килеп, Төрки каганлык чорында үсеш алган Имәнкискә һәм Кушнаренко кабиләләренең этник йөзе турында үз фикерләре белән уртаклаша. Кушнаренко кабиләләрен галимнәр угор телле булган дип язалар, ягъни алар – борынгы венгрлар (протовенгрлар), Имәнкискә кабиләләренең этник йөзе әлегә кадәр ачыкланмаган (төркләр? славяннар? балтлар? сарматлар? готлар?). «Хәер, бу безнең

өчен артык мөһим дә түгел, – дип яза Г. Владимиров, – бу очракта безгә Урта Идел халкының әле болгарлар килгәнче үк күп милләтле булуын күрсәтеп үтәргә кирәк» (32 б.).

Элгәреге болгарларның Урта Иделгә күчеп утыруларын Г. Владимиров 660 елларда Кубрат хан дәүләтенең таркалуы белән бәйли. Элегрәк һәм кайберәүләр әле хәзер дә бу күчешне 737 елгы Гарәп-Хәзәр сугышлары нәтиҗәсе итеп кабул итәләр иде. Галим узган гасырның сиксәненче елларында хәзерге Самара һәм Ульян өлкәләрендә ачылган Новиньково тибындагы каберлекләрне төрки телле халыклар калдырган һәм алар арасында, һичшиксез, болгарлар да булган, дигән фикерне дәлилли (33 б.).

Китапның алдагы бүлекләре тулысы белән диярлек Идел Болгары тарихына багышланган. Биредә укучы Болгар дәүләтенең биләмәләре, халкы һәм аның ислам динен кабул итүе (37–44 б.), Болгар – Русь хәрби-сәяси мөнәсәбәтләре турында, нигездә, язма чыганакларга таянып бәян ителгән реаль фактлар белән таныша ала (45–53 б.). Болгар – Русь хәрби-сәяси мөнәсәбәтләрен тикшергәндә Г. Владимиров болгарлар үткәрә торган сәясәтнең үз-үзләрен саклау – оборона юнәлешендә булуына игътибар итә (50 б.). Бу уңайдан беренче рус тарихчысы В.Н. Татищев сүзләре искә төшә: «... болгаре хотя некогда с русскими воевались, однако ж видно, что немного о том прилежали и не искали чужаго преобрести, но свое паче засчисчать старались» [Татищев, 1962, с. 269].

Болгар шәһәрләре һәм шәһәр архитектурасы – галимнең яратып тикшерә торган темасы. Бу теманы яктыртканда Г. Владимиров еш кына Дунай Болгариясе шәһәрләренә дә күз ташлый һәм соңгыларының архитектурасына Византия империясенең йогынтысын ассызыклап күрсәтә. «Болгар калалары исә, нигездә, буш урында барлыкка килгәннәр һәм аларның топографик структурасында күчмәннәр традициясе, ә архитектурасында Шәрык архитектурасы йогынтысы сизелә», – дип билгеләп үтә автор (55 б.; шулай ук карагыз: [Владимиров, 2002, б. 19–21]). Үз чиратыбызда, Р. Рашев тикшеренүләренә таянып [Рашев, Дочева, 1989], Дунай болгарларының беренче башкаласы Плиска архитектурасында да күчмәннәрдән килгән традицияләрнең бик ачык чагылышын искәртеп үтәргә тиешбез.

Китапның соңгы бүлекләрендә (63–91 б.) сүз Идел болгарларының икътисадына (сүз күбрәк авыл хуҗалыгы – игенчелек һәм терлекчелек, шулай ук шәһәр һөнәрчелеге һәм сәүдә турында бара), көндәлек тормышка һәм мәдәният үсешенә караган материаллар бирелгән. Г. Владимиров Идел Болгарын икътисад һәм мәдәният үсеше ягыннан караганда күрше Киев Русе һәм рус кенәзлекләре белән бер дәрәҗәдә торган дәүләт буларак ассызыклый. Биләр каласында туып үскән һәм шунда ук монгол-татарлар явы вакытында соңгы сулышын алган Кол Гали иҗатын, төгәлрәк әйткәндә, аның «Кыйсса-и Йосыф» поэмасын Урта гасырлар дөнья мәдәниятенең иң күренекле әсәрләре рәтенә куеп бәяли.

Г. Владимиров фикеренчә, болгарларның монгол-татар яуларына кадәр үк шактый югары үскән икътисады һәм мәдәнияте Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорында да төшенкелек кичерми, алгарышлы үсешен дәвам итә. Болгар халкы XIII–XIV гасырларда булып узган глобаль характердагы сәяси үзгәрешләр чорында да үз йөзен, традицион яшәү рәвешен югатмый, ата-бабалар мирасын саклап, татарлар исеме белән бүгенге көннәргә кадәр килеп җитә, дип йомгаклый автор үзенең укучыларына җиткерәсе фикерен.

Әлеге китапта әлләни ачышлар да юк кебек, ул фәндә күптән билгеле тарихи чыганаклар, Россия һәм Татарстан галимнәренең совет чорында һәм соңгы елларда чыккан күпсанлы фәнни хезмәтләре нигезендә язылган. Әмма бу очракта Георги Владимировның максаты – ачыш ясау түгел, бәлки киң болгар җәмәгатьчелеген, беренче нәүбәттә мәктәп укучыларын, укытучыларны алар өчен әлегә ятрак, серлерәк, әмма бер тамырдан чыккан Идел болгарларының, ягъни безнең, татарларның, борынгы бабалары тарихы белән таныштыру. Һәм автор, һичшиксез, үз максатына ирешкән дип әйтә алабыз.

Әдәбият

Владимиров Г. Столичен град в културата на Волжка България // Българскивекове. 2002. № 4. С. 13–21.

Владимиров Г. Дунавска България през VII–XI век. София, 2005.

Владимиров Г. Казанското ханство: история, икономика, култура. София, 2005а. 112 с.

Владимиров Г. Волжка и Дунавска България. Формиране и промяна на културните модели. VII–XI век. София, 2005б. 158 с.

Владимиров Г. Волжка България и Казанското ханство: строително изкуство и архитектура. София: ТАНГРА ТанНакРаИК, 2006. 89 с.

Владимиров Г. Волжка България и Казанското ханство в географическите карти на Средневековиете и Новато време. София, 2007. 86 с.

Владимиров Г. Волжка България и Казанското ханство: предания и легенди на народите на Средна Волга. Пловдив, 2011. 78 с.

Владимиров Г. Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой Орды в культуре Второго Болгарского царства. Казань: Ин-т археологии им. А.Х. Халикова АН РТ, 2018. 139 с.

Владимиров Г., Ситдиков А.Г., Хузин Ф.Ш. IV Международный Болгарский форум «Истоки, историческое развитие и культурное наследие Болгарской цивилизации». (Варна, Болгария, 22–25 октября 2012 г.) // Поволжская археология. 2013. № 1 (3). С. 232–237.

Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на Българската държава. Варна: Изд-во «Георги Бакалов», 1987. 304 с.

Рашев Р. О возможности выделения самых ранних археологических памятников в степях Восточной Европы // Татарская археология. 1998. № 2. С. 65–72.

Рашев Р. Водные пути Дунайской Болгарии в эпоху средневековья и проблемы связей с Волжской Булгарией // Великий Волжский путь. Материалы

Круглого стола и Международ. семинара / отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: Мастер Лайн, 2001. С. 224–234.

Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. Изд. 2-е, доп. София, 2004. 348 с.

Рашев Р. Великая Болгария. Первое Болгарское царство на Дунае // История татар с древнейших времен в семи томах. Т. 2. Волжская Булгария и Великая степь / отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: РухИЛ, 2006. С. 36–59.

Рашев Р. Праболгары на юго-западной окраине евразийской степи // Средневековая археология евразийских степей. Материалы Учредит. съезда Международ. конгресса. Т. 1 / отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. С. 104–117.

Рашев Р., Дочева В. Юртообразен постройка в Плиска // Проблеми на прабългарската история и култура. Вып. 2. София, 1989. С. 291–313.

Татищев В.Н. История Российская. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 1. 500 с.

Халиков А. Към въпроса за археологическите извори на културата на прабългарите // Проблеми на културата. Кн. 4 / отгов. ред. Р. Рашев. София, 1981. С. 9–15.

Халиков А. Изучение археологической культуры ранних болгар на Волге // Плиска – Преслав. Кн. 2. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976 / отгов. ред. Дм. Ангелов. София: Изд-во. БАН, 1981а. С. 36–42.

Халиков А. Культурно-исторические связи между Дунайской и Волжской Булгариями // Международ. конгресс праболгаристики. София, 1982. С. 381–387.

Халиков А.Х. Семеновский клад железных изделий // Плиска – Преслав. Кн. 3 / отгов. ред. Р. Рашев. Шумен, 1983. С. 254–261.

Халиков А. Рец.: Дм. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на Българската държава. Варна: Изд-во «Георги Бакалов», 1987 // Исторически преглед. 1988. Кн. 5. С. 85–88.

Халиков А.Х. Булгарская руника в Среднем Поволжье // Археология (София). 1988а. № 2. С. 36–48.

Халиков А.Х. Протоболгары и протовенгры в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье // Проблеми на прабългарската история и култура / отгов. ред. Р. Рашев. София, 1989. С. 55–65.

Хузин Ф. Ново за двете Българии: Волжска и Дунавска (рец. на: Г. Владимиров. Волжска и Дунавска България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.). София: Изд-во «Орбел», 2005) // Исторически преглед. 2007. № 1–2. С. 232–235.

Хузин Ф.Ш. Выдающийся исследователь археологии и истории дунайских болгар: профессор Рашо Рашев // Хузин Ф.Ш. Исследования по булгаро-татарской археологии. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 283–286.

Хуҗин Фаяз Шәрип улы,
тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы, ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты баш гыйльми хезмәткәре